

Humán tőke és középosztály

„Növekedni annyit tesz, hogy többek leszünk,
fejlődni pedig annyit, hogy jobbak.”
Herman Daly

(*Bér: költség, vagy beruházás?*) Ab ovo már a klasszikus közgazdaságtan szfinx talánya volt az emberi tényező szerepe a termelésben, illetve, hogy a munkaerő ára, a bér vajon melyik rubrikába kerüljön a közgazdasági számításokban: folyó termelési költség, vagy valami más? Adam Smithnél (1723–1790) csak az eleven emberi munka állít elő új értéket, ez a klasszikus munkaérték elmélet; és a természeti tényezők, mint például a föld termőképessége, ebben nem játszanak szerepet. Smith abból indult ki, hogy minden munkafajtában van valami közös: elfáradással, időráfordítással jár, és ez a munkás számára *opportunity cost*, vagyis használdozat. A munkás eladja „magát” napi nyolc-tíz órára a tőkésnek, aki ez alatt az idő alatt rendelkezik az ő képességeivel, és megfizeti munkája árát, a bért. A munkás áldozatot hoz, hiszen ez alatt az idő alatt végezhetne valami kellemesebb foglalatosságot is, ez az ő *használdozata*. A tőkés vehetne a bérre költött pénzen aranyat, termőföldet, ingatlant, fogyasztásra költhetné, tehát ez meg a tőkés *használdozata*. Smith úgy látta, hogy a *profit* nem más, mint a *tőkés bére*. Ez még a szabadversenyos kapitalizmus kora, ahol a tőkés és a menedzser személye egybeesik, még nincsenek részvénytársaságok. A tőkés is eltölthetné az időt kellemesebb dolgokkal, mint vállalata nagyon is stresszes igazgatásával. A tőkés az áru árában megkapja a befektetett holt tőke (gép, anyag, energia) értékét, ezt ő korábban megtakarította (és nem fogyasztotta el, itt a használdozat!). Ezen felül a tőkés még dolgozott is, mint menedzser-irányító-szervező, és eme tevékenység eredménye számára a profit. Szó sincs tehát kizsákmányolásról. A tőkés számára a kifizetett bér, a munkás (a munka) ára, számára folyó termelési költség. A munkás itt (még!) szabványtermék, ha úgy tetszik, szabadon lecsereélhető másikra. Marx majd a munkaérték elméletből vezeti le logikailag hibás kizsákmányolás elméletét. Erről majd később.

Smith alapműve, A nemzetek gazdagsága és gazdagodása 1776-ban jelenik meg, tehát abban az évben, amikor Észak-Amerikában a szabad farmerek forradalma győz, és létrejön az első liberális demokrácia, az Amerikai Egyesült Államok. (Apró szépség-hiba: az alapító atyák mind rabszolgatartó földbirtokosok voltak.) Ne feledjük el, mert nagyon lényeges mozzanat, hogy itt a középosztály forradalmáról van szó, először a világtörténelemben! Smith felfigyel arra, hogy noha abban a korban Anglia a világ ipari műhelye, az USA-ban mégis magasabb a bérszínvonal a városi (kis)iparban és a szolgáltatásokban, mint Angliában. Az Egyesült Államokban a manufaktúra ipar kezdete 1792-ben (Smith halála után!) Samuel Slater szövőüzeme a Blackstone folyó (a Mississippi mellékfolyója) mentén, kilenc gyermekkel. Nagyon fontos kérdéstről van szó: a sokkal fejlettebb, gazdagabb Angliában alacsonyabb a bérszínvonal! Vagyis az amerikai bérszínvonal „megelőzi korát”, nem magyarázható úgymond „a gazdaság teljesítményével”. Két kérdés merül fel:

1. Miért alakultak így a bérarányok?
2. Mi volt a „fedezete” a magasabb amerikai béreknek, ha nem a gazdaság teljesítménye?

Smith a „miért” kérdésre megadja a választ: az Amerikába érkező bevándorlók választhattak a farmerkedés és a városi alkalmazotti lét között, ezért kellett magasabb bért fizetni a városi kisipari műhelyekben és a szolgáltatásokban. A „miből” kérdésre a válasszal Smith ugyanúgy adós marad, mint maga a közgazdaságtudomány, egészen Milton Friedmanig (1912–2006). Friedman szerint a kiáramló bér a végső fogyasztáson, vagyis a piacon keresztül áramolva teremti meg önmaga fedezetét, mégpedig *utólag*. [2.] Azt a szfinx talányt, hogy egészen pontosan mi és hogyan szabályozza a reálbérszínvonalat egy adott társadalomban, Friedman tulajdonképpen megkerüli a „természetes ráta” hipotézissel. Ennek értelmében minden gazdasági makromutatónak (gazdasági növekedés üteme, infláció, munkanélküliség, a megtakarítások és beruházások rátája stb.) kialakul egy természetes szintje, amit nagyon nehéz és egyben kockázatos is megváltoztatni erőszakkal. Ezek a makromutatók ex ante kialakulnak, és kész, tehát intézményesült adottságokként kell kezelni őket.

Visszatérve a kiinduló kérdésünkre, hogy a bér folyó termelési költség-e, vagy valami más, Theodore William Schultz ad egyértelmű választ Beruházás az emberi tőkébe c. művében. [7.] Schultz szerint a munkabér *beruházás*, csupán az a megtévesztő benne, hogy nem egyszerre fizetjük ki, hanem havonta, ezért tűnik úgy mikroszinten, mintha szimpla folyó termelési költség lenne. A munkaerő árának ráadásul van egy sokkal előnyösebb tulajdonsága a holt tőkével szemben: nem amortizálódik, sőt, az értéke egyre csak nő, ahogy a munkás tapasztalatai, képességei bővülnek. Az a jó vállalkozó, aki nem holmi csereszabatos terméknek tekinti a munkást, hanem alkalmazását hosszú távú befektetésként kezeli. Persze ahhoz, hogy ez kiderüljön, előbb el kellett jutni egy megfelelő technikai-technológiai szintre, amely már megköveteli a munkás kvalifikáltabb képességeit. A hórukkember még csereszabatos, a kvalifikált szakmunkás már nem, őt már igitkezni kell megtartani.

(*A technikai fejlődés fő hordozója*) Friedman Az Egyesült Államok monetáris története 1867–1960 c., Anna Schwartzal közösen publikált tanulmányában [2.] megállapítja, hogy az amerikai gazdaság száz év alatt átlagosan évi négyszázalékos ütemben bővült, aminek a felét, tehát két százalékot lehet magyarázni extenzív tényezőkkel, mint amilyen a munkáslétszám és a tőke bővülése, a másik felét a technikai fejlődés üteme magyarázza. Ez utóbbi viszont nem a beruházások mennyiségétől, rátájától függ, hanem a rendelkezésre álló humán tényező minőségétől.

Ne feledjük, hogy magas beruházási ráta mellett is lehet elégtelen a technikai fejlődés üteme, ha a beruházások nem a technikai korszerűsödést, hanem csupán a termelés extenzív bővítését szolgálják változatlan technikai színvonalon. Éppen ez volt a rákfenéje az egész „szocialista iparosításnak”, tehát végső soron ezért szenvedett vereséget ez a tragikus modernizációs-felzárkóztatási kísérlet. Bővítették minden évben tisztességesen a biliacél-termelést a szovjet tömb országai, jóval a tőkés világot meghaladó ütemben, de ez attól még biliacél maradt. Bámulatos növekedési adatok, a tervszámok örökös túlterjesítése, csak éppen egyre elavulóbb technikai színvonal mellett.

Friedman úgy találja, hogy az USA-ban, a vizsgált száz évben a megtakarítási-beruházási ráta (ezt a kettőt nagyrészt egyként kezeli) a GDP 12 százaléka volt éves átlagban, ami nagyon alacsony szám, nemcsak a szocialista országok 30 százalék fölötti értékével, de még Nyugat-Európa 18 százalék körüli mutatójával összevetve is, hogy Japánról ne is beszéljünk! Viszont rámutat, hogy az USA-ban a beruházások döntően a technikai fejlődést szolgálták, és sohasem az egyszerű bővítést.

Rövid távon a gazdasági növekedés ütemét a történelmileg kialakult technikai színvonal determinálja, míg hosszú távon a technikai fejlődés *üteme*. Ha az akkori (1960) Bangladesben a lakosság 90 százaléka élt mezőgazdaságból, és 3000 éve változatlan

faekével túrta a földet, akkor a gazdasági növekedést a lakosság szaporodása és a faekék számának növekedése határozta meg. Egy főre vetítve szinte nem is volt érzékelhető a növekedés.

De mi határozza meg a technikai fejlődés ütemét hosszabb távon? Látszólag a beruházások volumene, illetve rátája, hiszen a felszínen a beruházásban testesül meg a technikai fejlődés. Csakhogy láttuk: a magasabb beruházási ráta nem vonzza maga után automatikusan a gyorsabb technikai fejlődést, ha a termelés szimpla bővítését szolgálja korszerűsítés helyett. Ha az Egyesült Államokban, a kifejezetten alacsony megtakarítási-beruházási ráta mellett jóval magasabb volt a technikai fejlődés *üteme*, mint a konkurens országokban, akkor ennek a magasabb ütemnek a mozgatója másutt keresendő, nevezetesen az emberi tényezőben. Itt nagyon fontos a motiváltság, illetve az alkalmazottakra ható innovációs kényszerítő intenzitása, aminek elsődleges eszköze természetesen a közvetlen anyagi érdekeltség. Akik még az előző rendszerben szocializálódtak, emlékezhetnek rá, hogyha a vezetők a dolgozók nagyobb erkölcsi megbecsülésének fontosságáról fecsegték, akkor mindenki tudta, hogy ne várjunk béremelést. Ennek aztán meg is lett a hatása az általános munkamorálra minden szinten.

Az Egyesült Államokban a történelmileg kialakult magasabb bérszínvonalnak öt fontos következménye volt, ami gyorsította a technikai fejlődést:

1. A drága élők munkát igyekeznek gépekkel kiváltani. De ebből nem munkanélküliség lett, hanem újabb és újabb tevékenységek keletkezése.

2. Az élő munkát igyekeznek hatékonyabban kihasználni. Erre a technikai háttér javítása ad lehetőséget.

3. A magas bérszínvonal motiváltabbá teszi az alkalmazottakat, és pedig nemcsak a munkaintenzitást illetően, de a kreativitás terén is. Az éhbéren tartott dolgozónak aligha támadnak ötletei, a jól fizetettnek igen, különösen, ha a munkáltató ezt rögtön honorálja.

4. A magas bérszínvonal lehetővé teszi az alkalmazottak hatékonyabb folyamatos regenerálódását, valamint fejlődését.

5. Végül, de nem utolsósorban, a magasabb bér a magasabb fogyasztási színvonal által jótékony hatással van a piacra, folyamatos keresletbővülést támasztva.

(*A bérek engelsi apálya*) Karl Marx (1818–1883) és Friedrich Engels (1820–1895) kora a gyáripar első szakasza, a gőzgép korszak. James Watt 1769-ben szabadalmaztatja a gőzgépet, és ezzel ledől az erőkorlát (energiakorlát) a termelés számára. Mindaddig az emberiség négyféle energiát használt: a szél és a víz erejét, az állati és emberi izomerőt, és ezek sokféle szempontból voltak korlátosak: hely, idő, intenzitás. A gőzgép ugyan hatalmas ugrást jelent, de nem a munkás számára! Eppen ellenkezőleg: az ember kis csavarrá degradálódik a hatalmas gépezetben. A filmművészetben ezt látjuk viszont humoros-ironikus formában Chaplinnél a Modern időkben. A gőzgéphez a lapátos hórúkkemberre van szükség, aki egyedül izomerejét használja az összes emberi képesség közül. A munkásosztály létszámának rohamos bővülése folyamatos konkurenciát eredményez a munkahelyekért versengő proletárok között, és mindez ahhoz vezet, hogy nagyjából nyolc-kilenc évtizeden át nem emelkedik a bérszínvonal még Angliában sem. Engels A munkásosztály helyzete Angliában c. 1846-os kiadású szociográfiai műve alapján beszélünk a *bérek engelsi apályáról*. [6.] Mit lát Marx és Engels? Miközben a gyáripar kolosszális méretekben bővül, és hatalmas profitok képződnek a tőkésék számára, a másik oldalon csak a munkásosztály nyomora szélesedik és mélyül egyre gyorsuló ütemben. Nincs semmi kilátás a helyzet javulására, szinte törvényszerű, hogy a két gondolkodó a tulajdon és az elosztás egyenlőtlenségében ragadja meg a probléma gyökerét, és egy-

ben a megoldás lehetőségét is. Ez egyben az ő történelmi tévedésük, de olyan tévedés, amiről a legkevésbé tehetnek: nem láthatták előre a fejlődés hamarosan bekövetkező új irányát.

Ugyanis éppen Marx halála után (Engels még megéri, és észre is veszi!), alapvető változások zajlanak le: végbemegy a XIX–XX. század fordulójának komplex technikai-technológiai és tudományos forradalma, nagyjából 1880–1914 között. Edison izzólámpája és villamos erőműve (1879), elektromotor, dinamó, akkumulátor, vagyis a villamos áram hasznosítása. Belső égésű motor (1886), Nikolaus August Otto találmánya. A távközlés forradalma: Alexander Graham Bell telefonja (1876), a rádió (Guglielmo Marconi, 1896). A belsőégésű motor rendkívül hatékonyra és olcsóvá teszi a szállítást, a Földgolyó összezsugorodik, a perifériák belépnek a világpiacra olcsó nyersanyagaikkal. De a fejlett országok feldolgozó iparában ez a termelés már kvalifikált munkást kíván a hórúkkember helyett, rohamosan kibővül az általános oktatás. A szénporos lapátos ember helyét átveszi az olajos gépész, a villanszerelő, a „szaki”, és szinte minden munkafajtához már specializált, tehát nem „csereszabatos” alkalmazott kell. Mindez még egy fontos következménnyel jár: a munkásosztály öntudata megerősödik, a tehetőségeibei már megjelennek a politikai pálya színpadán is. Tehát 1880 körül véget ér a bérek engelsi apálya, rohamosan javulni kezd a munkásosztály helyzete a fejlett világban. És ne feledjük el azt sem, hogy az angol, a német, a francia stb. munkás is részesül a perifériák javaiból is. Maga Engels jegyzi meg rezignáltan élete vége felé, hogy azt az angol munkást, aki reggel az asztalán brazil kávé, ghánai kakaót, új-zélandi vajot stb. fogyaszt a családjával, aligha lehet forradalomra rávenni.

Most lép színre Eduard Bernstein és Karl Kautsky [5.], akik figyelmeztetnek arra, hogy ez a munkásosztály már nemcsak a láncait veszítheti, mint a Kommunista Kiáltvány korában (1848 februárja), hanem elért életszínvonalát, kiharcolt szabadságjogait is. Érdekes Bernstein megjegyzése: ha Marx élne, ő is így gondolkodna már, és szakítana a forradalmi elképzeléssel. A nyugati munkásmozgalom elindul a szociáldemokrácia békés útján, vagyis revolúció helyett evolúció. Ezzel szemben Oroszországban Vlagyimir Iljics Lenin mivel szembesül még 1917-ben is? A bérek engelsi apályával, a cári önkényuralommal, a muzsikok szörnyű sorsával. Itt következik tehát be a tragikus elkanyarodás: a szociáldemokrácia békés útja helyett a militáns „megoldás”, a maga tragikus történelmi következményeivel.

(Polgár az, akinek tartaléka van) A nyugati fejlődés fontos meghatározó mozzanata a középosztály megerősödése, meghatározóvá válása. Történelmileg nézve a folyamat Angliában veszi kezdetét a XVI. században, a „bekerítések” idején. A földbirtokosok juhlegelővé alakítják és bekerítik szántóföldjeiket (hogy a juhok ne kóboroljanak el), a földművelő parasztokat ugyanakkor elűzik onnan. A történelemtudomány ennek a folyamatnak mindig csak a negatív vonásait emeli ki, a földjükről erőszakkal elűzött parasztok tömegeit, a „véres törvényeket”, a kifejlődő manufaktúra iparban a munkásosztály első nemzedékeinek nyomorát. Csakhogy itt lezajlik egy fontos szociológiai átalakulás is: a feudális földesúr átalakul előbb kapitalista agrárvállalkozóvá, majd kereskedővé, és végül ipari vállalkozóvá. Először specializálódik a gyapjútermelésre, majd ezzel már maga kereskedik, és végül megteremti a manufaktúrát is. De nem a latifundium alakul így át, hanem a kis- és középbirtok! A kis- és középnemes változik át kispolgárrá, középpolgárrá, vagyis körvonalazódnak kezd Angliában a *középosztály*. Az úgynevezett angol polgári forradalomban aztán ez a középosztály veszi kezébe a hatalmat, az ő diktátoruk Oliver Cromwell, és végül eljutunk a Bill of Rights-ig (1689), az Alkotmányos

Monarchiáig. Franciaországban 1789-ben a városi kispolgári réteg, a sans culotte veszi kezébe a hatalmat, és megszabadul a klasszikus uralkodó osztálytól egészen brutális módon. Az ő diktátoruk, „Cromwelljük” lesz majd Napóleon.

A középosztály későbbi erősödésében a XIX. század utolsó évtizedétől kezdve ugyanakkor nagy szerepet játszik a bérből és fizetésből élők új felső rétege, amely a munkásosztályból emelkedik oda folyamatosan, kvalifikált tudása, kreativitása, vállalkozói képessége, szerencséje eredményeként. De ez csak ott lehetséges, ahol a bérszínvonal elég magas ahhoz, hogy a munkásság felső rétege már megtakarítani tudjon, és műveltségében, életmódjában egyre inkább a polgársághoz hasonlítson. Ahol ehhez nem alakul ki a megfelelő bérszínvonal, ott elmarad a középosztály folyamatos erősödése, ott a jellemző a vagyoni és jövedelmi polarizáció: a nagy vagyonosok az egyik oldalon, a nincstelen proletariátus a másikon. Ez a helyzet sajnos a XX. században az Elbától és Lajtától keletre eső hatalmas térségben. A szocializmus ezen annyit változtat csupán, hogy a mindenható állam kezébe koncentrálnak minden tőkét, és ugyanakkor proletárrá degradál mindenkit, akár erőszakkal is.

(A leszerelt katona törvény) A középosztály fontos alkotórésze a fehérgallérosok osztálya, tehát mindazok, akik nem annyira tőketulajdonosok, mint inkább jól fizetett állásuk, magasan kvalifikált szakmájuk, hivatásuk révén tartoznak a középosztályba. Ide sorolandó a klasszikus értelmiség. Hogyan ment végbe ennek a fontos társadalmi csoportnak a gyors kiszélesedése?

1945-ben Franklin D. Roosevelt elnök utolsó aláírt törvénye a „leszerelt katona törvény” volt, amely lehetővé tette, hogy a frontról hazatérő katonák ingyen mehetnek egyetemre, főiskolára, illetve középiskolába. Tizenegymillió katona fog leszerelni, és nagy problémát jelentenek majd a munkaerőpiacon, ezért gondolta Roosevelt úgy, hogy parkoltatni kellene őket a közép- és felsőoktatásban. 2 240 000 katona élt a lehetőséggel, ezért gyorsan campusokat kellett építeni, új oktatókat fölvenni, ami maga után vonta az ő bérük jelentős emelését. A II. világháború előtt a felső középosztály és a felső tízezer kiváltsága, luxusa volt a diplomaszerezés. A diplomások hozták magukkal az apák konzervatív értékrendjét, elfogadták a status quót. Most viszont az alsóbb osztályokból érkeztek tömegesen a campusokra a farmerek és munkások gyermekei, köztük nagyon sok afroamerikai, és hozták magukkal a baloldali és liberális eszméket, elutasítva a status quót. Az ösztöndíjrendszer lévén ez a nemzedék le tudott ugyanakkor válni az apák köldökszinórjáról anyagi értelemben is, ami megint csak egyedülálló fejlemény a világtörténelemben. Ez a lázadó nemzedék, a „dühöngő ifjúság” kora. Mindez az 1968-as diáklázadásokban kulminálódott elemi erővel. Óriási mértékben kiszélesedett, felduzzadt a fehérgalléros középosztály, és az 1960-as évektől kezdve egyre inkább a politikai élet fontos szereplőjévé is vált.

(A tulajdonviszonyok átalakulása) Közben végbement a tulajdon „társadalmosodása”, vagyis meghatározó lett a kis- és középrészesvény tulajdon. Itt két ellentétes folyamatot látunk, amit gyakran össze is kevernek! Az egyik oldalon a kis- és középrészesvény általánossá válása, a másik oldalon a vállalati szektor koncentrációja. Egyre kevesebb multinacionális óriás uralja a világot, miközben egyre több a tulajdonosuk. Ugyanakkor a hatalom a nagyvállalatok irányításában már régen áttevődött a tulajdonosok kezéből a menedzsment kezébe, éppen a tulajdon szétforgácsoltsága miatt, és mert a menedzsment rendelkezik az információval. A tulajdonos kezében egyetlen döntési lehetőség maradt: veszi, eladja, vagy megtartja a részvényt. Az is megfigyelhető, hogy még a milliárdo-

sok is diverzifikálják vagyonaikat, ahelyett hogy koncentrálnák egy, vagy néhány vállalatban. Erre szolgál a portfólió beruházási forma, amikor a tulajdonos rábizza pénzét a vagyonkezelő holdingokra. A régi tankönyvek még említették az „ellenőrző pakett” fogalmát, mára már ez is elvesztette értelmét.

Ahol nem ez a folyamat zajlott le történelmileg, mint például Latin-Amerikában, tehát ahol túlkonzentrált tulajdonszerkezet alakult ki, ott nem tudott megerősödni és meghatározó erővé, modernizációs tényezővé válni a középosztály. De sajnos valami hasonló negatív folyamatot láthatunk a rendszerváltás után Kelet-Európa több országban is, beleértve Magyarországot, a privatizáció elhibázott módja miatt. [1.] Nagyon fontos lenne ezt felismerni, hogy a politikai osztályban tudatosuljon a kialakult helyzet, és legyen akarat ennek a megváltoztatására, természetesen békés eszközökkel, törvényes úton. Valahogyan át kellene alakítani a nagyobb vállalatokat kis- és középrészvények kibocsájtása útján részvénytársaságokká. Ezt kellett volna tenni a rendszerváltáskor már, az állami vagyon privatizációjakor, de sajnos ezt akkor elmulasztottuk.

(Humán tőke = középosztály) Az a fajta középosztály, amely ma a modern társadalmakban az értelmiséggel azonosítható, tehát a magasán kvalifikált jól fizetett munkát végző, valamilyen diplomával, ugyanakkor jelentős megtakarításokkal is rendelkező fehérgaléros osztály egyben a kis- és középrészvényesek csoportját is képezi. Ők hordozzák a vállalkozó társadalmi modernizáció terhet, tartják fenn a nyugati civilizációt. Ők képezik tehát a humán tőkét, amely a társadalmi összítőke kétharmadát, háromnegyedét teszi ki ma már. Hozzájuk képest a klasszikus munkásosztály már a társadalom marginalizálódott peremrétegét, kisebbségét képviseli csupán. Ez igen gyakran látványosan is megmutatkozik, ugyanis erre a fajta, alacsony fokon kvalifikált munkára már egyre inkább csak az etnikai kisebbségek, bevándorlók kaphatók, mint a németek „törökjei”.

Nagyon fontos itt rámutatni arra, hogy a történelmileg kialakult bérszínvonal erősen determinálja a középosztály létét, kialakulásának feltételeit. Ha ez a bérszínvonal messze elmarad a gazdasági teljesítmény által adott lehetőségtől, akkor ennek a tragikus következménye a középosztály hiánya. Ez egyben azt jelenti, hogy a modernizáció hordozója hiányzik az adott társadalomból. Ma ez a helyzet Magyarországon: nagyon vékony és erőtlen a középosztály (kb. egymillió fő), amelynek tagjai nem a felemelkedésért küzdenek napjainkban, hanem a megkapaszkodásért. Az egy főre jutó GDP terén az Európai Unió átlagának kétharmadán állunk (67%), míg a reálbérszínvonal terén csak az egyharmadán (34%). Ez a két adat együtt, egymással szembeállítva önmagában is cáfolja a „megalapozatlan bérikiáramlás”, az „osztogatás” mítoszát, amely dogma ugyanakkor immár három és fél évtizede periodikusan bénítja meg a magyar gazdaságot a fiskális-megszorító csomagokkal. Eddig négy ilyen élt át a magyar társadalom és a gazdaság: 1979–81, 1987–89, 1995–97, 2006–2013. (Vö. [3.] és [4.]) Ezek lényege mindig az volt, hogy valamilyen egyensúlyi zavart kellett kezelni, ám a terápia nagyobb kárt okozott, mint maga a zavar, és az eredetileg V alakú válságot „sikerült” W alakúvá transzformálni, elnyújtva a krízisből való kilábalást. A legutolsó volt a leghosszabb, mert sajnos az Orbán-kormány csak három év elteltével tért át a keresletélénkítő, reálbért emelő stratégiára, fogalmam sincs, hogy miért. 2013-ban vette át a gazdasági miniszteri tárcát Varga Mihály.

Még súlyosabb következménye volt a megszorító csomagoknak, hogy periodikusan erodáltak az amúgy is vékony réteget képviselő, erőtlen középosztályt. Ez pedig a fenti képlet alapján (humán tőke = középosztály) a hazai humántőkevagyon erodálását jelentette. Egyetlen orvos távozása külföldre 80-90 millió forint humán tőke vagyon

veszteséget jelent az országnak. Márpedig az orvos és az ápolónő is *termel*, mégpedig a legfontosabb termelési tényezőt, a humán tőkét – azzal, ha eredményesen gyógyít, regenerál egy mérnököt, egy szakmunkást stb. De ugyanez érvényes ma már az oktatásügyre is: a tanító, a tanár, az egyetemi professzor a humán tőkét fejleszti, készíti fel, az ő munkájuk hatékonysága tehát nagyobb súllyal esik latba a nemzetek versenyfutásában, mint a szűkebb értelemben vett „versenyszféráé”. De már Széchenyi is felismerte ezt, amikor a kiművelt emberfők szerepéről írt. Idejétmúlt a mai világban a versenyszféra – közszféra megkülönböztetése, és még inkább szembeállítás. A nemzetek versenyében mindkettőnek egyformán fontos szerepe van! A tanító, a tanár, az orvos, az ápolónő, a közszolga, a rendőr, a bíró stb. nem „eltartott” személy, hanem a társadalmi újratermelés produktív résztvevője, a GDP termelője.

HIVATKOZÁSOK

- [1.] Csath Magdolna: *Rendszerváltás a gazdaságban, avagy hova tűnt el a magyar ipar?* Kairosz Kiadó, 2015. Ez a mű jó áttekintést ad arról, hogy miként került át egy szűk csoport kezébe mindenfajta társadalmi kontroll nélkül az állami vagyon, ahelyett hogy kis- és középrészvények kibocsátása útján sok ember vált volna tulajdonossá. Valamint arról is szól, hogy miként semmisültek meg a magyar ipar egyébként perspektivikus vállalatai, sőt, egész ágazatai.
- [2.] Friedman, Milton: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1986. Friedman szerint vigyázni kell a nemzeti valuta stabilitására (nem leértékelődő, nem infláló pénz), és a pénzellátás egyenletességére. Nem szabad a monetárszférába rángatózásokat bevinni, mert ezek a fluktuációk átgyűrűznek a reálgazdaságba, és ez generálja a válságciklusokat. A Bokros csomag súlyosan sértette a friedmani kritériumokat: leértékelés, infláció, a kint levő hitel(pénz) állomány 70%-ának (!) visszaszívása. Egy egészséges gazdaság is belerokkant volna. A megszorító csomagok generálták a magyar gazdaság 8-10 éves válságciklusait 1979 óta.
- [3.] Gazdag László: *A Bokros csomag mítosza és a valóság*. Laurus Kiadó, 2007. 1994-ben véget ért az 1989–93 közötti válság, elkezdődött a kilábalás: a GDP 2,9%-kal, az export 16,6%-kal nőtt, az infláció pedig lement 18%-ra. Ezt a spontán kilábalást akasztotta meg a Bokros-csomag, a gazdaság három éven át stagnált, az infláció 10 százalékponttal emelkedett, az államadósságot privatizációs bevételekből, tehát nemzeti vagyonszerzés árán sikerült csökkenteni.
- [4.] Gazdag László: *Magyarország úttévesztése (A rendszerváltás közgazdaságtana)*. Mundus Egyetemi Kiadó, 2009.
- [5.] Gazdag László: *Marx, marxizmus, szocializmus*. Scolar Kiadó, 2016.
- [6.] Piketty, Thomas: *A tőke a XXI. században*. Gondolat Kiadó, 2016. Th. Pikettyi fejtegeti a „bérek engelsi apályát”, de ő 1800–1860 közé teszi ezt a korszakot. Véleményem szerint Marx haláláig, 1883-ig nyugodtan meghosszabbíthatjuk.
- [7.] Theodore William Schultz: *Beruházás az emberi tőkébe*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1984.